

РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ: МІФИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

«Люди, яким їхнє щоденне життя здається порожнім і монотонним, легко стають релігійними; це зрозуміло й пробачно, але тільки вони не мають права вимагати релігійності від тих, чиє щоденне життя проходить не порожньо й не монотонно»

Ф. Ніцше

У зв'язку з тим, що проблема походження релігійних вірувань дослідниками ще не вирішена, розглянуто деякі найвідоміші гіпотетичні міркування, висловлені в науковій літературі, з урахуванням ступеня їх достовірності.

Ключові слова: людський страх, вірування, релігія, Бог, цивілізація, людська психологія.

В связи с тем, что проблема происхождения религиозных верований исследователями еще не решена, рассмотрены некоторые наиболее известные гипотетические соображения, высказанные в научной литературе с учетом степени их достоверности.

Ключевые слова: человеческий страх, верования, религия, Бог, цивилизация, человеческая психология.

However, due to the fact that the problem of the origin of religious beliefs, researchers have not yet been solved in the paper considers some of the most famous hypothetical views expressed in the scientific literature, taking into account their degree of reliability.

Key words: human fears, beliefs, religion, God, civilization, human psychology.

Проблеми виникнення найдавніших вірувань у потойбічні сили і генезис релігії здавна привертала пильну увагу теологів і світських учених. Якщо перші припускали, що це — прояв божественного одкровення, то другі шукали якісь людські й речовинні причини. Що стосується теологічного підходу, він оснований на вірі й тому не може бути предметом дискусії, яка неминуче зведеться до суб'єктивних «вірю — не вірю, згоден — не згоден». Зважаючи на це, можна говорити лише про найвідоміші гіпотези, висловлені у світській науковій літературі.

Питання релігії завжди цікавили мислячих людей. Зрозуміло, що еволюція релігій триває і кінця поки не передбачається. Важко уявити, намалювати генеалогічне древо релігій. Існували релігії монотеїстичні й політеїстичні, світові й локально обмежені, на їхній базі виникла безліч сект, культів, місцевих вірувань, напрямів, реформістських рухів, течій, уніатських церков, віровчень, угруповань, орденів. Повільно, але впевнено змінюються, пристосовуються до сучасності всі структурні одиниці цієї сукупності, численні релігії, корегуються їхні догматичні настанови, сприймаються та додаються досягнення науки й цивілізації, що є актуальним для дослідження.

Мета дослідження — розглянути деякі найвідоміші гіпотетичні міркування з питань виникнення найдавніших вірувань і релігій, висловлені в науковій літературі, з урахуванням ступені їхньої вірогідності.

Одним з найактуальніших питань будь-якого суспільства було і залишається питання його духовної спадщини. Як створений Світ, хто був його Творцем? Ці й інші питання цікавили і цікавитимуть людство, доки воно існує. У давніх рукописах, які написані мислителями свого часу, робиться спроба донести до людей зміст процесів Світобудови, пояснити походження релігійних вірувань і релігій на Землі.

Стосовно релігійних вірувань і релігій існує безліч літературних джерел. Серед різних досліджень, присвячених цим питанням, можна, насамперед, назвати праці: Арістотеля, Анаксагора, Атіфонта, Демокрита, Крітія, Цельса, Річарда Докінза, Генріха Кунова, Юліуса Ліпперта, Герберта Спенсера, Дж. Фрезера, Лео Фробеніуса, Вільгельма Шмідта й ін. Заслужують на увагу фундаментальні дослідження відомого етнографа й релігієзнавця С. А. Токарева, А. М. Золотарьова, Д. К. Зеленіна, Ю. І. Семенова, С. П. Толстова, Д. Е. Хайтуна й багатьох інших.

Слід зауважити, що в ранніх літературних джерелах немає чіткого розмежування між поняттями «релігійні вірування» і «релігія». Більшість авторів узагалі не звертали уваги на розходження між означеними поняттями, довільно використовуючи той і інший термін. Це розмежування відзначав С. А. Токарев [3].

Щодо того, яким є характер релігійних вірувань, котрі існували до виникнення релігій ранніх цивілізацій, а також про термінологію, було висловлено багато припущень. У зв'язку із цим правильніше говорити про первісні релігійні вірування, тобто вірування, які існували до виникнення цивілізації та держав. Відповідно до досліджень Г. Є. Маркова, вірування, значною мірою умовно, можна поділити на дві категорії: первісні релігійні й існуючі поза зв'язком з епохою (побутові) індивідуальні й групові у вигляді марновірства забобони. Їхня сутність полягає в уявленні про наявність і вплив на природу, людей і суспільство якихось абстрактних або містичних сил, а у відомих випадках — і можливості ними маніпулювати.

На відміну від релігій, релігійні вірування навряд чи в усіх випадках можна визначати як у певному сенсі форму суспільної свідомості. В умовах первісного суспільства, насамперед його ранніх епох, кожна система вірувань, тісно пов'язана з господарсько-культурним типом тієї чи іншої групи, охоплювала лише обмежений за чисельністю колектив, усередині якого, залежно від вікової, статевої й іншої належності, могли існувати різні варіації вірувань. Отже, дещо умовно, можна сказати, що первісні вірування — це форма соціальної, але ще не сформованої остаточно суспільної свідомості у вигляді вузькоколективної або навіть індивідуальної системи вірувань.

Щодо виникнення релігійних вірувань, їхнього походження й суті ще дуже давно грецький філософ Арістотель висловлював думку, що людина творить зовнішній вигляд і життєві відносини своїх богів за своєю власною подобою [1]. Подібні думки поділяли античні філософи: Анаксагор, Атіфонт, Ксенофан та ін. Філософ Критій уважав, що люди вигадали богів, щоб нав'язати іншим страх і змусити їх виконувати закони. Подібну ідею поділяв історик Полібій. Особливо хотілося б сказати про погляди Демокрита на те, що основою релігії є страх перед грізними явищами природи. Власне, цей підхід став нині методологічною основою багатьох концепцій, зокрема войовничого атеїзму [2].

У середині минулого століття домінувала точка зору про «боже-ственне одкровення», як джерело релігійних уявлень. Як відзначає С. А. Токарев, тільки в XVII–XVIII ст. стала виникати опозиція богословському вченню. Томас Гоббс висловив думку про те, що релігія ґрунтується на «вигадках, допущених державою», тоді як вигадки, не допущені державою — марновірство. Філософ Борух Спіноза вбачав причину виникнення релігії в невпевненості людини у своїх силах перед могутністю природи, в страхові перед нею. Були висунуті гіпотези про походження релігійних вірувань як наслідок людської фантазії, породженої страхом перед надчутливими силами природи. Філософ Девід Юм висловив у своєму дослідженні «Природна історія релігії» думку про те, що релігійні уявлення людини визначалися не тими враженнями, які справляли на нього сили природи, а враженнями від громадського життя. Були й інші гіпотези [3, с. 14–16]. Із затвердженням у філософії раціоналізму, сформувалися дві його течії, пов'язані з проблемами релігії.

У 70-ті рр. XIX ст. набув поширення «антропологічний» напрям (Е. Тейлор, Дж. Леббок, Г. Спенсер та ін.), який ґрунтувався на тому, що основою релігії були властивості людської природи. Е. Тейлор розробив «анімістичну» теорію, відповідно до якої релігія виникла з одушевлення людиною сил і явищ природи. При цьому «мінімум релігії — це віра в духовні сутності» [5]. Починаючи з останньої чверті XIX ст., все більше вчених стали виступати проти анімістичної теорії. Замість неї була висунута концепція про те, що анімістичним віруванням передували більш давні й примітивні. Склалися переданімістичні концепції, пов'язані з іменами Джеймса Фрезера, Конрада Прейсса, Альфреда Фіркандта, Дж. Хьюїтта й інших відомих учених [4].

Отже, багато авторів уважали, що вірування й власне релігія були наслідком беззахисності й страху людини перед природою, а подібність релігійних вірувань у різних народів пояснювалася, зокрема однаковістю людської психології.

На нашу думку, нині немає достовірних доказів щодо виникнення релігійних вірувань. Тим більше, що жодна з висловлених у літературі гіпотез не пояснює, чому в різних місцях нашої планети та яким

чином у головах людей виникли приблизно однакові уявлення і стали використовуватися майже однакові способи та прийоми впливу на навколишню дійсність надприродним шляхом. Крім того, автори відомих публікацій не розмежовували використовуваних понять й первісних вірувань, які найчастіше визначалися як «релігія».

Аналіз літературних джерел дозволяє стверджувати, що релігія — це наявна в певному суспільстві сукупність уявлень про Бога й інші надприродні сили, які є предметом поклоніння. Загалом, у релігії апіорі мало об'єктивності, тому що Бог незмінний, а церква схильна пристосовувати свої догмати до конкретних історичних умов, потреб суспільства, а то й існуючої влади. Наприклад, якщо припустити, що Бог єдиний, то різні релігії називають і описують Його по-різному, оскільки Бог незбагнений, непізнаваний і безпосередньо не може сприйматися, а люди інтерпретують у різних умовах ті самі факти і явища по-своєму. Зважаючи на це можна дійти висновку, що запекла боротьба конфесій відбиває не обстоювання так званої «правди», а, власне, перманентний конфлікт інтересів. Зокрема, з більше 40 відомих Євангелій християнська церква «відібрала» і канонізувала тільки 4, які найбільше підходять до доктрини, а інші оголосила ерессю. Отже, релігія — це прийнятий у конкретному соціумі спосіб визнання Бога, інтерпретації Його законів і настанов, даних людям церквою через так званих «пророків». Очевидно: якщо релігії розходяться в думках про одне й те саме, отже істинними повною мірою їх визнати не можна.

Релігійність як поведінкова ознака своєрідної культури людини, безумовно, має еволюційне походження. Доведено, що в давнину первісна людина мала велику кількість різних страхів. Від панічного під час стихійних катаклізмів до переляку від несподіваного й незрозумілого звуку або появи невідомої тварини. Знахідки археологів підтверджують, що люди, на відміну від тварин, 35 — 40 тис. років тому вже мали сформовану психіку. Природно, ніяка психіка не витримала б постійної загрози безлічі явних і невідомих сил. Гіпотетично, повинні були виникнути якісь механізми розвантаження нервового напруження. Оскільки причини потрясінь найчастіше не вкладалися в слабку свідомість, нічого не залишалось, як об'єднати їх у щось на кшталт моління, поклоніння. Виникли фетиші, далі божки й боги.

Б. Маліновський стверджував, що релігія задовольняє когнітивну й емоційну потребу індивіда в стабільному, зрозумілому й упорядкованому світі й надає можливості почувати себе захищеним перед природним хаосом. До того ж людина швидко з'ясувала, що вона — смертна. Зрозуміло, що природний страх перед смертю також повинен компенсуватися в її свідомості. Тому обізнані предки в просвітленні ініціювали і віру в загробне життя. Цей релігійний щабель, як і по-

клоніння різним божкам, доведено палеонтологічними матеріалами й дослідженнями.

Таким чином, можливо, нашим далеким предкам навіть примітивне моління заспокоювало нерви, позитивно впливало на психічне й фізичне здоров'я і сприяло виживанню. До того ж релігійний ритуал, виконаний перед будь-якими важливими діями, наприклад, полюванням, надавав упевненості, підвищуючи шанси на успіх. Схильність до такого поведіння, продовжуючи життя та репродуктивний період, закріплювалася відбором, осідала генетично в морфології й культурі людини. Очевидно, перед нами типова схема формування інстинкту релігійності, що позитивно впливав на чисельність популяції й тривалість життя. Через багато тисячоліть уже освіченіші люди створили цілий паралельний світ богів. Це вже була гра розуму «людини розумної», за допомогою якого ця гра вдосконалилася, а джерела залишилися в минулому. І вже зовсім новий «розум» убачав у релігії владу, особливо християнство, яке набуло на тривалий час жорсткого відтінку.

Очевидно, що «вірогенний» ген давно й міцно засів у спадкоємному апараті людини і залишається в повсякденному житті: жодні переконання й курси природознавства не допомагають — навіть освічені, переконані матеріалісти-атеїсти ловлять себе на дрібному марновірстві. Справедливим є також улюблене судження багатьох белетристів з приводу того, що людина не може існувати без віри в щонебудь, що зміцнює дух і саму віру. Можливо, споконвічно була еволюційна доцільність релігії як сподвижника прогресу й цивілізації, але до певного часу. Згадаємо середньовічний «розгул» церковної інквізиції. Природознавство було практично заборонене, за цей час сотні талановитих учених, тисячі древніх книг були знищені. За сторіччя інквізиції з метою залякування інакомислячих на багаттях були спалені десятки тисяч осіб.

Як зазначалося раніше, дослідників здавна цікавило питання про те, чим пояснюється відносна однаковість комплексу первісних вірувань у різних народів, зокрема й тих, що перебувають один від одного на величезних відстанях. Висунуто безліч пояснень: єдність людської психіки, дифузія, вплив божественного одкровення й ін. Особливий інтерес виникають гіпотези про «тотемічні», «анімістичні», «магічні» й інші народи. Як приклад можна навести «анімістичну теорію» Джеймса Фрезера та гіпотези інших авторів. Певною мірою до поглядів Дж. Фрезера близькі позиції Г. Кунова.

Спочатку, як вважав Г. Кунов, виникли зачатки культу духів, яких уважали подібними до людей, зокрема й у потребі в їжі, що призвело до виникнення обряду жертвопринесення. Наступним етапом у розвитку вірувань, згідно з Куновим, був перехід від культу духів до культу тотема й предків. Потім виникли уявлення про створення світу, неба, пекла, склалося обожнювання предків і принесення їм

жертв. І, нарешті, відбувся перехід від культу предків до культу природи. Отже, «із шанування духів виникає шанування предків, а з останнього, у свою чергу, в подальшому ході розвитку виникає культ природи» [2, с. 144]. Як можна переконатися, підхід Кунова до проблеми є цілком еволюціоністським — одне спричиняє інше. М. Кунов досліджує багато етнографічного матеріалу щодо різних первісних і напівпервісних народів, однак його висновки штучні й довільні. Цікаво, що, на відміну від багатьох своїх сучасників, як і пізніших дослідників, Кунов не погоджувався з поширеною схемою виділення окремих вірувань, таких як анімізм і ін., вважаючи, що на кожному із запропонованих ним етапів еволюції релігійних вірувань вони були єдиним комплексом, що складається з окремих елементів.

На нашу думку, виокремлені в літературі самостійні вірування насправді є органічною складовою єдиного магічного комплексу, що склався у відповідних господарсько-культурних умовах. Згодом, пристосовуючись до середовища, що виражалося в додаванні різних господарсько-культурних типів, люди мали вирішувати певні, найважливіші для їхнього життя завдання. Ці завдання були різними, що й створювало зовнішні ознаки пріоритету або домінування якихось певних вірувань, котрі насправді становили нерозривний магічний комплекс, у якому одне — помітніше для етнографа, інше — менше. Унаслідок цього й виникло уявлення про різні види вірувань, що виявилось лише помилкою спостереження.

Розглядаючи проблему в цілому, маємо підстави вважати, що будь-який комплекс релігійних вірувань, як би він не був описаний у літературі, можна умовно назвати «магічним», розуміючи магію як символічну дію або бездіяльність, спрямовану на досягнення певної мети надприродним шляхом. Якщо докладно розглянути кожне з виокремлених дослідниками вірувань, помітно, що всі вони ґрунтуються на магічних уявленнях про можливість досягнення необхідних цілей магічним шляхом і відповідними магічними діями (заклинанням, обрізанням, полюванням за головами, тощо.) або бездіяльністю (ті чи інші види табу). Зазначене стосується анімізму, тотемізму, шаманізму й інших вірувань.

Досліджуючи релігійні вірування, потрібно мати на увазі, що їхнє виникнення, відповідно і їхній первісний стан, нам зовсім не відомі і навряд чи можуть бути з'ясовані. За десятки (можливо, й сотні) тисяч років змінювалися господарсько-культурні типи, відбувалися культурні контакти, деякі елементи вірувань зникали. Не можна не зважати й на прояв бурхливої людської фантазії. У результаті те, що спостерігали вчені й мандрівники за два — три останні сторіччя, жодним чином не відповідає первісним, початковим віруванням, набувши різноманітних і дуже складних колізій, але при цьому залишається по суті магічними комплексами.

Можна припустити, що марновірство й забобони, різноманітні прикмети, стали перетворюватися на суспільне явище внаслідок можливої неправильної оцінки причинно-наслідкових зв'язків. Імовірно за все, це відбувалося одночасно з формуванням людини, її «соціалізацією», пристосуванням до існуючої дійсності та певної історичної культури. Індивідуальні або вузькогрупові марновірство й забобони могли в певних умовах перетворюватися на соціально-релігійні вірування. Буденні марновірство й забобони, що виникли в далекій давнині, пов'язані з надією на «щось», на диво, якого передбачали досягти за допомогою певних магічних дій. Із виникненням релігійних вірувань пов'язані також прикмети про явища природи, котрим приписували дії «якихось» сил і присвячували свята.

Як уже зазначалося, релігійність як поведінкова ознака своєї рідної культури людини, безумовно, має еволюційне походження. Безліч уявлень, що виникли в найглибшій давнині, набули відображення пізніше в міфах і переказах, а також у релігіях різних цивілізацій. Однак «міфологізація» вірувань навряд чи впливала на їхню суть, основа якої була визначена головним способом добування їжі, а також природними, а з виникненням суспільства — і власне політичними умовами.

Цікавлячись питанням про джерело релігійних вірувань, перед нами неодмінно постає — проблема походження людини. Адже навіть якщо раптом визнаємо божественне джерело релігії, носієм її однаково є людина. Релігійність, наявна в людині, — це частина її поведінкового комплексу як виду. Зауважимо, що ця риса поведінки, схильність до релігійного вірування, уміло використовувалася й використовується як на державному рівні, так і безліччю шарлатанів, зокрема й від релігії. Власне, схильність до релігійних вірувань і марновірства стає радше атавістичною рисою культури освіченої людини.

Східні вчення стверджують, що розум — це інструмент для взаємодії із зовнішнім світом, з навколишнім середовищем, а релігія — інструмент для спілкування зі світом внутрішнім, з Душею, з Богом. Якщо ж релігія приділяє занадто багато уваги різноманітним ритуалам, традиціям, обрядам і законам, у неї не залишається часу на турботу про Душу. До того ж, якщо релігія прагне влади та намагається відігравати в суспільстві «керівну» роль, об'єднатися з державою — їй узагалі ніколи звертатися до Душі і вона деградує, вироджуючись у найкращому разі у фарисейство, але це тематика подальших досліджень.

Список літератури

1. Аристотель. Политика / Аристотель. — Т., 1, 7. — С.
2. Кунов Г. Возникновение религии и веры в бога / Г. Кунов. — М. — 1921. — С. 20.

3. Токарев С. А. Ранние формы религии / С. А. Токарев. — М. — 1990. — С. 19.
4. Токарев С. А. Религия в истории народов мира / С. А. Токарев. М. — 1965. — С. 18, 19.
5. Тейлор Э. Первобытная культура / Э. Тейлор. — М. — 1939.

Надійшла до редколегії 11.09.2012 р.